

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ
И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
Серија I, год. I

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
У БЕОГРАДУ
КАТЕДРА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
У НИКШИЋУ
КАТЕДРА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

СРПСКИ ЈЕЗИК

ЗБОРНИК У ЧАСТ ПРОФ. ЖИВОЈИНА СТАНОЈЧИЋА

Бр. 1-2
Београд * 1996.

МИТАР ПЕШИКАН (Београд)

ИСТОРИЈСКИ ОСНОВИ НЕКИХ ОДНОСА У СИСТЕМУ СЛОВЕНСКОГ ГЛАГОЛА

У раду се разматрају историјске основе корелација глаголских облика, при чему се посебна пажња посвећује анализи прасловенског превоја вокала.

Различити облички типови словенског глагола у великој мери имају смисао диференцирања значења, при чему се често једна иста основна лексема јавља у више реализација различито усмереног значења. Скоро сва панорама обличких врста искоришћена је и за опозиције сродног а различито усмереног и конкретизованог значења, што се види и из прве табеле (прасл. облици основа, у касно доба).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
A	lěz								lazi
B	vez								vozi
C	žen gъna								goni
D		tek						toči	
E		mbr mer						mori	
F		pъj pi						poji	
G			lęg leg				leži leža	loži	
H				svbtн svbt			svbtі svbtě	světi	
I							vbrі vbrě	vari	
J					sъxn sбx			suši	
K						bělěj bělě		běli	
L		tica těca mira pija	lęga	svita	syxa		vira	tača taka mara paja lega	

Потврде су за наведене основе на пример:

изљесѣти (ијек.) – *излазити*, *довесити* – *довозити*, *догнати* (*доженем*) – *дожонити*;

истѣћи – *истѣцајти/истѣјецајти* – *истѣочити* – *истѣкајти* (стсл. *istačati*); *умрејти* (од *umeriti*), *умрем* (од *umъrъ*) – *умирајти* – *уморити* – *умарајти*; *ијити* (од *rei*), *ијјем* (рѣјр) – *истѣјајти* – *ијојити* – *најајајти*;

лѣћи (од *leg-*), *лежем* (*legr* од *le-n-gōn*) – *легајти* – *лежати* (од *legē-*) – *положити* – *полагајти*;

сванујти – *свијати* – стсл. *svъtĕti* – стсл. *svĕtiti*;

врејти – *извирајти* – *варијти*;

сахнујти – рус. *высыхать* – *сушити*;

белејти, *бѣлѣм* (рус. *белю*) – *белијти*, *бѣлѣм*.

Ијѣрајиви с *прегласом*. Очувало их се само неколико, али су високе учесталости и задржавају и даље активну граматичку улогу. То су у шток. *-лазити* према основи *-лез-/лѣз-* (боље се чува у ијек. говорима, поред секундарног *-лѣз-*) и суплетивном *-ићи*; *-возити* према *-вез-*; *-водити* према *-вед-*; *-носити* према *-нес-*; *-жонити* према *-жен-* (*-гѣна-* од *-гѣпа-* у инф. основи, одакле се шири на презентску); *-влачити* према *-вући* (старији је лик основе *-вѣк-/velk-*); *-ходити*, према коме је у основном глаголу само делимично иста основа (у партиципима *ишао*, *ишавиши* – старија основа *-шѣд-* од *-xid-*), а делимично суплетивна. За основне глаголе карактеристичан је превојни степен *e* (у *lĕzti* дуги вокал: *ĕ*), само што у неким облицима имамо ослабљени степен (степен редукције: *гѣпа-*, *шѣд-*, *вѣк-*), док је у свим итеративама вокализам реда *o* (*влачити* је од *volk-*, *-лазити* од *-lōz-*). За значење је карактеристична трајност радње и кретање; непрелазан је једино глагол *lĕzti*, док сви остали у ствари значе изазивање кретања, 'чинити да нешто промени место'. Претпоставља се да су глаголи типа *носити*, *возити* итд. првобитно значили извесну вишеструкост, слично данашњем *носити*, *гањати*, *возати*, али се у шток. разлика у значењу свела на видску разлику основа сложених с префиксом.

Каузативи. За разлику од наведених итератива, каузативи не чувају смисао активне граматичке опозиције према основним глаголима, него су се често лексички удаљили од њих, а у неким случајевима је основни глагол изгубљен. Ипак можемо навести доста примера у којима је каузативни однос још увек прозиран:

истѣћи (о течности) – *истѣочити* ('учинити да нешто истече');

иолећи – *иположити*;

умрејти – *уморити* ('извршити уморство кога'), однос *-mer-/mor-*;

ијити (од *rei-*) – *ијојити*;

сесити – *ипосадити* (нпр. за сто), *-sēd-/s-ōd-*;

жити (основа *gei-*, старији облик глагола *живејти*) – *жојити*;

прионунѝи – *прилеѝиѝи* (-lip-/loip-);
омрзунѝи – *омразѝиѝи* (-mîrz-/môrz-);
обиснунѝи – *обесиѝиѝи* (-vîs-/vôjs-);
ѝоѝинунѝи – *ѝоѝубиѝиѝи* (-gûb-/gôub-);
навикнунѝи – *научиѝиѝи* (-ûk-/ôuk-);
ѝоѝлиунѝи (надоћи, о води) – *ѝоѝлавиѝиѝи* (-plû-/plôu-);
ѝланунѝи – *ѝалиѝиѝи* (pol-/pôl-);
вреѝиѝи – *вариѝиѝи* (vir-/vôr-);
киснунѝи – *квасиѝиѝи* (kûs-/kvôs-);
бдеѝиѝи – *будѝиѝиѝи* (bud-/boud-);
овуѝнунѝи – *овлажиѝиѝи* (-vîlg-/vôlg-);
мркнунѝи – *мрачиѝиѝи* (mîrk-/môrk-).

Примера би се могло и још наћи, и они сведоче да је категорија каузатива била активно присутна у словенском систему. Редовно је обе-лежје вокализам превојног реда *о*.

Каузативи су наслеђени још из индоевропског прајезика, и не може се рећи да су у прасловенско доба у показаном обрасцу очували продуктивност. Ипак, представљајући активну категорију, они су утицали на глаголе изведене од придева, те у неким случајевима имамо односе који су семантички и облички типични за каузативе: *сѝхнѝиѝи* – *сиѝиѝи* (-u-/ou-), *гѝхнѝиѝи* – *гѝиѝиѝи* (исти превој). Каснија образовања задржавају семантички однос типичан за каузативе, али изостају констатоване разлике у превоју вокала. То се односи како на прасл. категорију *бѝѝѝиѝи бѝѝѝѝѝи* – *бѝѝѝиѝи бѝѝѝѝѝи* – која је задржала продуктивност и после прасл. доба – тако и на случајеве типа шток. *чѝрснунѝиѝи* – *учѝрсѝиѝиѝиѝиѝи*, *ѝаснунѝиѝи* – *ѝасиѝиѝиѝи*, *ѝѝврднунѝиѝи* – (*у*)*ѝѝврдѝиѝиѝи*.

Упоређујући наведене итеративе и каузативе, видимо да су првобитни граматички односи у мањој или већој мери захватани лексикализацијом, али се трагови старог система испољавају као извесне законитости или преовлађујуће одлике лексике у појединим глаголским морфолошким типовима. То ће потврдити и посебни прегледи неких основних глаголских морфолошких типова које овде додајемо.

Глаѝоли са -е- у ѝрezenѝиѝу и инф. основном на суѝласник. Према корелацијама с другим типовима, ови се глаголи могу сматрати примарнима. Иако у примарне глаголе спада и неколико старих вокалских основа (нпр. *даѝиѝи* *сиѝаѝиѝи* *знаѝиѝи*), највећи број таквих глагола карактерише основа на прави сугласник или на сонант. Ове глаголске групе нису многобројне, али их по правилу сачињавају лексеме велике фреквенције, разуђености и системског значаја, па је реално што већина подела глагола на врсте почиње управо од њих. Приказаћемо најпре у табели основе на прави (шумни) сугласник (уз нека испуштања), дифе-

ренцирајући колоне према глаголском виду и прозодијским карактеристикама очуваним у штокавском систему.

	1	2	3	4	5
A	greb	zēb delb dēlb skub			
	tep	čerp čērp sup sēp			
B	žeg (žbji)	lēg	strig	leg lēg mog	verg vbrg
	pek (pbcī) tek (tbcī)	velk vblk telk tēlk	sēk	rek (rbcī)	
C	ved šbd bod	bļud grēd	krad klad - prēd		pad sēd sēd bqđ bqđ
	plet met	čit čēt cvit cvēt mēt orst			sārēt sārēt obrēt obrēt
D	vez	verz vbrz vēz trēs	melz mēlz griz pas		lēz
		verx vbrx			

Констатујмо неке карактеристике показаних системских низова.

1. За колону 2 карактеристична је нова, прасловенска дужина (резултат прераде сонантских слогова или дифтонга), док у колонама 3 и 5 имамо дужине старијег, предсловенског порекла.

2. Презентска основа с назалним инфиксом (lēg sēd sārēt obrēt bōd) у опозицији према инфинитивној без назалног елемента очигледно се повезала са свршеним видом. Другим речима, то је заправо постало једно од обележја футура, јер је облик презента код свршених глагола имао значење футура.

3. Преовлађујући вокализам је реда *e*, што се најјасније види у прве две колоне, само што је то понегде замагљено гласовним променама (нпр. (bļud čit cvit од beud keit kveit); *o* се јавља углавном у суседству са усненим сугласницима (bod, sup skub од soup skoub).

4. Међутим, за основе које су испред крајњег сугласника имале сонант исто је тако карактеристична алтернативна основа с превојним степеном редукције. Код основа с назалом та се разлика још у прасл. доба затрла, јер и *-en-* и *-in-* (-ъn-) дају *ē*, али по аналогiji имамо основа да претпоставимо нпр. *trens/trins* једнако као и *velk/vilk* и сл. У другим случајевима ова разлика је веома добро очувана у старословенском (črē-ti črēro, vřēšti vřēgo, vřēšti vřēko, čistī čyto итд.), али је у савременим словенским језицима по правилу спроведено изравнавање, које у шток.

систему нормално иде у корист редукованог лика, уз неке трагове пуног вокализма (нормално *дуйсѣи црѣсѣи вући ѿући цвасѣи врћи*, али и *врећи* од *verh-*, *насуѣи* од *-soqr-*, уп. и *млезиво* од *melz-*, чак. *длѣсѣи* од *delb-* и сл.).

5. Алтернативна редукована основа није карактеристична за основе у којима испред крајњег сугласника није било сонанта, али и код њих постоје неки трагови такве појаве: основа *ѣbd*, итеративи типа *сажизаѣи* *проѣицаѣи* *преѣлиѣаѣи* *нарицаѣи*. Такође се редуковани вокал чувао до историјског доба у императивима *ѣвѣи рѣсѣи тѣсѣи рѣсѣи*, али по неким претпоставкама то није прави превој, него асимилација *e* испред палаталног сугласника добивеног млађом словенском палатализацијом.

5. У шток. систему јасно се огледа зависност облика и акцента од вида. Глаголи са старом, предсловенском дужином показују баритонију ако су сврш. вида (*pad sēd* и др.), али се код несвршених јавља укрштање акценатских типова (*ѣрѣсѣи ѣрѣзох ѣрѣзла* – али: *ѣрѣзѣм ѣрѣзи ѣрѣрѣзе*). Такође се код глагола свршеног вида шири суфикс *-не-* (делом и *-ну-*): *врѣнем ѣаднем леѣнем* итд.

7. Различита подложност крајњег сугласника појединим гласовним променама довела је до знатних разлика међу појединим групама:

– Веома је стара (предсловенска) промена *-dt-* *-tt-* у *-st-*: *bosti krasti plesti* итд. (слично *mostъ věstъ čistъ* и др.); елемент *-sti* имао је и продуктивности (шток. *ѣреѣсѣи*, дијал. *изѣсѣи* и сл.).

– Код истих глагола група *-dl-* *-tl-* у партиципу сачувала се само у западнословенским језицима, а иначе се упростила (*бола крали ѣлѣ*).

– Крајње *b* и *p* губили су се испред сугласника (стсл. *teti čreči greti*, шток. изузетно *насуѣи*), а настала деформација основе различито је отклањана (шток. *зеѣсѣи*, *црѣсѣи* или *црѣиѣи*, дијал. *скусѣи*, *ѣребаѣи*).

– Наставак *-kti* *-gti* *-xti* давао је још у прасловенском *-t'i*: шток. *ѣѣћи рећи моћи врћи* (сл. као *моћ ѣѣћ ноћ* итд.).

Глаголи са основом на сонанѣи. Ови глаголи показују јасну везу са сугласничким основама, али их је гласовни развој приближио и вокалским основама, што се нарочито односи на основе које су имале сонанте *ј* или *џ*.

	r l	n m	i	u	
A	mer mbr	čę čbn	pi pbj	plu plov	
	der dbr	klę klbn	li lbj	slu slov	
	ter tbr	pę pbn	vi vbj	tru trov	
	ster stbr	žę žbm	gni gnbj		
	per pbr	ję jbm	bi bbj		
	ver vbr	otę otbm			
	žer žbr	vzę vzbm			
		dę dbm			
B				by będ	sufiksno d u prez.
C				ži živ	sufiksno v u prez.
D	mel meļ	žę žbn		my męj	
	kol koļ			vy vęj	sufiksno j u prez.
	bor bof			kry kręj	
				ču čuj	

Неколико напомена о овим глаголима.

1. Преовлађујући вокализам и овде је *e*, како смо видели код сугласничких основа. Вокал *o* видимо код основа на *u* (*plu- slu- tru-* од *ploč- sloč- troč-*), такође у *dęti* (од *dom-*), *kolti*.

2. Као и код сугласничких основа у којима је био сонант, и овде поред основе с пуним вокализмом (инфинитив, аорист) имамо и напредну с превојним степеном редукције (презент, императив, партиципи). То се јасно види код основа на *r* (*merti mbrę*), а очигледно такав однос треба претпоставити и за основе с назалом (*začęti začęnę* од *-ken-/-kin-*).

3. Код глагола *piti liti viti biti gniti* у инф. основи реконструисамо дифтонг *e i* (*pe i- le i* итд.). Код ових глагола *j* које видимо у презенту по пореклу је део основе, о чему сведоче и изведенице (*napojiti lojъ gnojъ bojъ povojъ*, такође *gojiti* према *žitii*). Међутим, основе глагола *myti vyti kryti* нису садржале *j*, него оно представља део наставка (уп. *kryti : krovъ*).

4. У шток. систему код глагола са сонантском основом добро се чувају стари односи основа, нарочито у образовањима сложеним с префиксом: *īprodreīīi īprodreim, uīreīīi uīrem, navreīīi navrem* („Куд си навро?“), *īprojdreīīi īprojdreim, zaiēīīi zaiņem* итд. Иако има и доста новјих ликова (*īparēm, īneīīi īneēm, naduјēm*), а глаголи типа *pluti plovę* не одржавају се у систему, сонантске основе на *r n m* остају типолошки углавном обједињене, те и даље чине јединицу у глаголском систему, само одвојену од глаголског типа *īīīīi īīīјēm* (обједињеног са *kriīīi kriјēm*).

5. Одржава се и стара разлика ових глагола у односу на сонантске основе које су се у инфинитиву проширивале додавањем тематског *a*,

са чим је ишао и обрнут однос пуног и редукованог вокализма у инфинитиву и презенту. Стари однос био је, дакле:

mьre	рьne	—	bere	žene	zove
meriti	peṭi (pen-)		bьrati	gьnati	zьvati

Оба модела примењена на исту основу имамо у *dьre derti* : *dere dьrati* – а има и новијих превирања између ових образаца, али се типолошка разлика чува.

*

Разматрани примарни глаголи показују разнолике старе (неједнако очуване) корелације с другим глаголским морфолошким типовима. Већ је поменута затрta категорија каузатива, као и итеративи, где се добро чувају стари обрасци с прасл. превојем вокала (прегласом и дуђењем), поред новијих са суфиксацијом. Изван тога најнепосреднију корелацију сугласничке основе имају с глаголима на *-ne-*, за које је карактеристичан превојни степен редукције. Они су, наиме, у претериталним облицима (делом и у инфинитиву) по правилу имали и сугласничке основе, без проширења *-nq-*; ти су облици у развоју шток. система потискивани, али се и даље доста чувају (уп. *дигнем дићи дигох диџао, ђокиснем ђокиснуџи ђокисох ђокисао* итд.). – Низ сугласничких основа (и са *-e-* и са *-ne-* у презенту) имао је корелативне основе и на *-џи* (иза палатала *-ати*); те су корелације делом лексикализоване или затрte (нпр. *врнуџи* : *врџеџи, џирнуџи* : *џирџеџи*), али делом и даље остају у активној семантичкој опозицији чина и стања (нпр. *сесџи* : *седеџи, клекнуџи* : *клекаџи*).

У овом указивању на историјске основе корелација глаголских основа првенствену смо пажњу посвећивали примени прасловенског превоја вокала, јер се без тог ослоња не могу добро разумети ни односи основа у савременом шток. систему (односно српском језику). Мада је прасл. превој вокала у основи наслеђен из индоевропског, он је у прасл. доба реорганизован и допуњен, па се као активни систем примењивао на парадигму и типолошку диференцијацију словенског глагола. У том систему активну улогу имала је опозиција квалитативних ступњева *e* и *o* и међу њима ступањ редукције, који се реализовао у два гласовна вида (изворно *i* : *и*, касније *ь* : *џ*); сви ти чланови система имали су и свој квантитативни степен дуђења, активан нарочито у творби итератива.

Предочићемо на крају главну системску мрежу прасловенског превоја вокала (аблаута, апофоније), у којој су налазиле место активне корелације глаголских основа. Тај систем приказаћемо и у његовом изворном теоријском виду и у фонетској реализацији коју је имао на крају

прасл. доба (потврђеној у старословенском језику), с тим што занемарујемо посебне варијације настале прерадом прасловенских дифтонга:

е	і	и	о	→	е	ь	ъ	о
ě	ĩ	ĩ	ō		ě	ı	у	а

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ НЕКОТОРЫХ СООТНОШЕНИЙ В СИСТЕМЕ СЛАВЯНСКОГО ГЛАГОЛА

Резюме

Современные соотношения глагольных основ в славянских языках – в том числе и штокавского диалекта как основы сербского литературного языка – нельзя хорошо понять не принимая во внимание историческое развитие системы, начиная с праславянского аблаута.

В работе указывается на некоторые древние корреляции глагольных основ, имеющие важное место в развитии штокавской системы.

Митар Пешикан